

Новікаў, С. Я. Незаменнасць крыніц для аб'ектыўнага вывучэння гісторыі акупацыі Беларусі (1941-1944 гг.) / С. Я. Новікаў // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 3 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэдактар) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2008. – С. 126–133.

С. Я. НОВІКАЎ

НЕЗАМЕННАСЦЬ ПЕРШАКРЫНІЦ ДЛЯ АБ'ЕКТЫЎНАГА ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ АКУПАЦЫІ БЕЛАРУСІ (1941—1944 гг.)

Вывучэнне арыгінальнай першакрыніцы, выяўленай аўтарам гэтых радкоў у Федэральным архіве ў Берліне (фонд «Генеральнага камісара Беларусі ў Мінску»)¹, можа быць разгледжана як спроба даследчыка не столькі ўвесці ў навуковы ўжытак новы дакументальны матэрыял, колькі наблізіць айчыннага чытача да аб'ектыўнага спасціжэння падзей гісторыі германскай акупацыі Беларусі 1941—1944 гг.

Зыходным матэрыялам для нашага доследу з'яўляецца выніковая справаздача, падрыхтаваная ў Данцыгу ў жніўні 1944 г. былым камісарам глыбоцкай акругі — Паўлем Гахманам², які паведамляў аб дзейнасці гебітскамісарыята за ўвесь перыяд яго існавання, з верасня 1941 г. да ліпеня

126

1944 г. Перад непасрэдным зваротам да разгляду першакрыніцы варта зрабіць, на наш погляд, некалькі істотных агаворак: па-першае, аналіз прапануемай ніжэй крыніцы праведзены на аснове арыгінала — поўнага тэксту нямецкамоўнай першакрыніцы; па-другое, разгляд апошняй патрабуе яе параўнання з тым дакументам, які ў 1995 г. быў часткова надрукаваны ў адной з кніг хронікі «Памяць»; па-трэцяе, аўтарскае вывучэнне абмежавана тэматычнымі рамкамі адной з маладаследаваных праблем гісторыі германскай акупацыі — эканамічнай палітыкай цывільнай адміністрацыі ў Глыбокім і на тэрыторыі ўсёй глыбоцкай акругі.

На заключнай агаворцы неабходна спыніцца асобна, паколькі гэтага патрабуе навуковая этыка. Як было згадана, для правядзення параўнаўчага аналізу матэрыялаў адной і той жа крыніцы нам неабходна звярнуцца да кнігі, прысвечанай Глыбоцкаму раёну і выдадзенай у гісторыка-дакументальнай хроніцы «Памяць»³. Сёння няма сэнсу шукаць прычыны таго, чаму надрукаваны «ўпершыню» ў гэтым унікальным зборы дакумент пададзены са значнымі купюрамі, чаму ў ім не прыведзены поўны тэкст першакрыніцы і г. д. У такім стане ў першай палове 1990-х гг. была амаль ўся тагачасная гістарычная навука. Магчыма, у іншым (поўным) варыянце дакумент тады быў проста не патрэбны. Аднак нават яго частковае выданне адразу стала прыкметнай з'явай для беларускага чытача, паколькі ён у рэшце рэшт сам убачыў вострую патрэбу ў больш паглыбленай распрацоўцы гістарычнага мінулага Беларусі ў гады германскай акупацыі 1941—1944 гг. Тым больш, што аўтары-ўкладальнікі здолелі ўключыць у кнігу шэраг новых гістарычных фактаў і канкрэтных даных аб адным з рэгіёнаў нашай краіны. Увогуле для айчыннай гістарычнай навукі значэнне кнігі з хронікі «Памяць» адразу ж набыло надзвычайную навуковую і грамадскую каштоўнасць, а сам факт з'яўлення такой серыі намі разглядаецца настолькі прыкметным, наколькі было актывізавана вывучэнне рэгіянальнай гісторыі Беларусі, у тым ліку і гісторыі Беларусі перыяду Другой сусветнай вайны.

Але пры ўсёй важнасці гэтай серыі ў яе не маглі патрапіць тыя матэрыялы ці дакументы, якія выходзілі за рамкі пануючай тады канцэпцыі гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Таму аўтары-ўкладальнікі і пакінулі па-за межамі свайго разгляду значную частку дакумента, прычым не правялі яго поўны археаграфічны аналіз, не выявілі асаблівасцей дзейнасці цывільнай адміністрацыі па вядзенні гаспадаркі, удзелу мясцовага насельніцтва ў выкананні прамысловых заданняў, вытворчасці і нарыхтоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі і г. д.

Пры гэтым чытачу неабходна ўяўляць, хаця б у агульных рысах, поўны аб'ём арыгінальнай крыніцы, якая займае 32 машынапісныя старонкі тэк-

127

ставага матэрыяла⁴. У ім змешчана абагульняючая справаздача: 1) аб дзейнасці цывільнай адміністрацыі на тэрыторыі глыбоцкай акругі з 1941 да 1944 г.; 2) аб эвакуацыі адміністрацыі разам з іншымі ваеннымі і цывільнымі службамі з акупаванай тэрыторыі; 3) аб вопыце дзейнасці цывільнага кіраўніцтва і яго крытычным аналізе. Параўноўваючы змест арыгінальнай першакрыніцы і той яе часткі, якая была надрукавана, заўважаеш, што да беларускага чытача дайшла толькі палова дакумента.

Навуковы разгляд першакрыніцы аўтар гэтых радкоў спрабуе правесці ў рамках пошуку новых даных, у першую чаргу тых, якія мелі б дачыненне да эканамічнай палітыкі нацысцкай Германіі ў Беларусі, выканання дырэктыў вышэйшага кіраўніцтва «трэцяга рэйха» па вядзенні гаспадаркі на захопленай тэрыторыі, удзелу беларускага насельніцтва ў вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі для германскага вермахта, цывільнай і ваеннай адміністрацый і г. д.

У справаздачы акружнага камісара П. Гахмана аб дзейнасці гебітскамісарыята на тэрыторыі глыбоцкай акругі з 1941 да 1944 г. адзначаецца, што па стане на 30 чэрвеня 1944 г. агульная колькасць цывільнай адміністрацыі дасягнула 79 чалавек (выключна нямецкага паходжання), прычым 49 з іх займаліся выкананнем задач толькі аддзела харчавання і сельскай гаспадаркі. У першакрыніцы прыведзена сцвярджэнне, што такая ўвага да сельскагаспадарчай вытворчасці захоўвалася на працягу ўсяго перыяду дзейнасці цывільнай адміністрацыі, прычым аддзел увесь час знаходзіўся пад выключнай увагай самога гебітскамісара. Але колькасць нямецкіх служачых у ім да снежня 1943 г. была значна меншая, чым яна стала перад эвакуацыяй летам 1944 г., і складала толькі 25 чалавек. Калі звярнуцца да агульных падлікаў і правесці іх на аснове змешчаных у арыгінальнай першакрыніцы даных, дык атрымліваецца, што перад эвакуацыяй з 79 прадстаўнікоў цывільнай адміністрацыі 60 (75 % — падлікі аўтара. — С. Н.)⁵ былі заняты на прамысловай вытворчасці, у сельскай гаспадарцы, лясной гаспадарцы і дрэваапрацоўцы, на біржы працы. Аднак ці магчыма зрабіць падобныя падлікі на падставе матэрыялу, які ўсярэдзіне 1990-х быў надрукаваны без некаторых прыведзеных вышэй лічбаў. У тым жа матэрыяле нельга знайсці звесткі і аб агульных нямецкіх стратах, якія былі панесены цывільнай адміністрацыяй за ўвесь перыяд сваёй дзейнасці з восені 1941 г. да лета 1944 г.: агульныя страты за гэты перыяд склалі амаль 20 % ад усёй цывільнай адміністрацыі, прычым у аддзеле харчавання і сельскай гаспадаркі лічба страт была іншай — 28 %⁶.

Цікавае параўнанне можна выявіць, калі звярнуцца да выніковых звестак аб працы тагачаснай вытворчасці на акупаванай тэрыторыі Глыбоцчы-

ны і горада Глыбокае. Так, возьмем адзін з фактаў, які датычыцца завода па вытворчасці мыла, і параўнаем зыходныя звесткі пра яго, у першым выпадку — з матэрыяламі, выдадзенымі ў кнізе «Памяць», а ў другім — з арыгіналам нямецкамоўнай першакрыніцы, адпаведна: «В августе 1943 г. завод был переведен в новое здание на окраине города и оборудован в довольно приличное предприятие, которое насчитывало 15 рабочих, имело 5 котлов и ежемесячно производило 200 кг мыла»⁷ і — «у жніўні 1943 г. у адбудаваным і пашыраным будынку на краю горада была створана вельмі добрая вытворчасць з усталяваннем 6 (так у крыніцы. — С. Н.) вялікіх катлоў па варцы мыла, дзе працавала 15 рабочых. Вынікам гэтага было павышэнне месячнай вытворчасці мыла з 200 кг у 1942 г. да 1800 кг у 1943 г. пасля ўвядзення новай фабрыкі»⁸. Як бачна, айчыннаму чытачу каментарый тут не патрэбны, а патрэбен навуковы падыход да фактаў на аснове іх крытычнага аналізу і параўнання з першакрыніцамі.

Прыведзеныя вытрымкі між тым не могуць адразу пераканаць чытачоў у тым, што сапраўды рабіла цывільная адміністрацыя па вядзенні гаспадаркі ў глыбоцкай акрузе? Поўную карціну аб выніках дзейнасці гебітскамісарыята па наладжванні работы прамысловай вытворчасці, нарыхтоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі, яе перапрацоўцы, вядзенні лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўцы і інш. нельга знайсці ў матэрыяле, надрукаваным у гісторыка-дакументальнай хроніцы. Хаця ў першакрыніцы змешчаны канкрэтныя лічбы аб выніках дзейнасці эканамічнага аддзела глыбоцкага камісарыята на працягу 1942—1944 гг. Заўважым, што ў справаздачы пералік вырабленай і адпраўленай прадукцыі займае цэлых дзве старонкі тэксту, прычым з канкрэтнымі данымі аб «пастаўках вермахту прамысловых і рамесных вырабаў»⁹. Спынімся больш падрабязна на колькасных паказчыках, якія адлюстроўваюць факт удзелу Глыбоцчыны ў выкананні шэрага ваенна-эканамічных праграм, планаў, заданняў акупацыйнай цывільнай і ваеннай адміністрацый.

Паколькі гэтыя лічбы не друкаваліся раней, прывядзём іх цалкам. Зазначым ад сябе толькі тое, што ў сваёй справаздачы ад 16 жніўня 1944 г. былы камісар глыбоцкай акругі падае ў форме табліцы ўсе лічбавыя даныя, прычым з дакладнасцю да адзінак: валёнак — 52 154 пары, войлака — 31 257 кг, абмундзіравання (тройка) — 12 430 камплектаў, ботаў — 940 пар, бацінак — 12 000, матрацаў — 2930 штук, саламяных цюфякоў — 22 202, коўдраў — 15 195, падкоўдранікаў — 8114, падгалоўнікаў — 2840, шарсцяных шкарпэтак — 34 440, скураных пальчатак — 21 729, пуловераў — 12 740, шарсцяных коўдраў — 157 231, кажухоў — 31 820, шарсцяных пальчатак — 63 931 пара, навалочак — 2699, ільнянога палатна — 44 734 кг, скураных

галошаў — 655 пар, саламяных ботаў — 256 пар, скураных камізэлек — 2109, футравых вусцілак — 10 750 пар, шпітальных тапчак — 3529 пар, толевых пліт — 37 280, шчотак — 5311, скур — 1898, клея — 908 кг, ільнянога масла — 21 763 кг, мелу — 4763 кг, мыла — 28 499 кг, вупражы — 1010 камплектаў, ільнянога жмыха — 35 695 кг, шарсцяных нітак для штопкі — 189 973, напульснікаў — 35 066 пар, венікаў — 134 800, дзяржанняў для мётлаў — 45 219, маскіровачных вяровак — 5000 м, канатаў — 1049 штук, вяровак — 87 044 штук, аўчын — 49 351, падпруг — 436, падкладачных скур — 4100, падвоеных ложкаў — 5500, табурэтак — 21 000, шафаў — 150, падвод — 3075 штук¹⁰.

Апрача таго, да ліку агульных паставак вермахту былі далучаны асобныя віды матэрыялаў, якія захоўваліся ў акружных сховішчах ці былі сабраны ў час нарыхтоўчых кампаній: цвікі — 1500 кг, фарба — 370 кг, сода — 780, паліва — 435 л, ваконнае шкло — 830 кв. м, лямпачкі — 785, лак — 338 кг, шорныя матэрыялы — 441 кг, металалом (каляровы) — 123 220 кг, футры — 63 000 штук (48 % ад агульнага задання для ўсёй генеральнай акругі Беларусь), драўляныя падводы — 3000¹¹.

Аднак што стаіць за гісторыяй кожнай з гэтых лічбаў? Паколькі ўсе яны, на наш погляд, вынік не столькі «дзеінасці» цывільнай адміністрацыі, колькі прымусовай працы акупаванага беларускага грамадства. Той цяжкай працы, пра якую ў Беларусі не напісаны навуковыя даследаванні¹², хаця пад германскай акупацыяй знаходзілася практычна ўся яе тэрыторыя, на якой значная частка насельніцтва вымушана была выжываць, працуючы пры гэтым і на прамысловай вытворчасці, і выконваючы розныя дадатковыя работы, і пастаўляючы сельскагаспадарчую прадукцыю, і забяспечваючы ёю як цывільную і ваенную адміністрацыі, так і вермахт і нават «трэці рэйх».

Пошук такіх матэрыялаў патрабуе максімальнага выкарыстання першакрыніц. У нашым выпадку гэта азначае працяг разгляду матэрыялаў справаздачы акружнага камісара Гахмана, які прывёў і іншыя цікавыя (аднак абагульненыя) лічбы аб вытворчасці і нарыхтоўцы важнейшых відаў сельскагаспадарчай прадукцыі, адпаведна ў

1941/42 г.

збожжа — 7000 тон, мяса — 1500, сена і саломы — 40 000 тон;

1942/43 г.

збожжа — 28 000 тон, мяса — 8500, бульбы — 45 000, сена і саломы — 150 000, птушкі — 20 000 штук;

1943/44 г.

збожжа — 20 000 тон, мяса — 8000, сена і саломы — 120 000, бульбы — 40 000 тон¹³.

130

Апрача гэтай прадукцыі, як падкрэслівае ў сваёй справаздачы камісар глыбоцкай акругі, цывільная адміністрацыя выконвала прамыя пастаўкі германскаму вермахту масла, тлушчаў, яек, ільнасемя, мёду, рыбы і інш. Адрозназначым, што адсутнасць канкрэтных звестак аб праведзеных пастаўках, як і іх лічбавыя даныя (асабліва абагульненыя), адразу ж патрабуюць ад даследчыка іх дакументальнага пацверджання. Між тым прыведзеныя лічбы, на наш погляд, вельмі кантрасна высвечваюць зусім іншыя аспекты будзённага жыцця беларускага грамадства, яго супярэчліваю гісторыю ў гады германскай акупацыі.

Вывучэнне нават нязначнай часткі прыведзенай вышэй дакументальнай першакрыніцы пераканаўча сведчыць аб неабходнасці неадкладнага вырашэння новых задач, якія стаяць перад беларускай гістарычнай навукай і датычацца гісторыі асобных рэгіёнаў, гарадоў, вёсак і ў першую чаргу — людскіх лёсаў. Вострая патрэба ў навуковым даследаванні гэтай тэматыкі на прыкладзе Глыбоцкага раёна вынікае не столькі з разгляду арыгінальнай першакрыніцы, наяўнасці ў ёй вялікай колькасці пакуль неапрацаваных лічбавых паказчыкаў, колькі з патрэбы ў канцэптуальным асэнсаванні старонак ваеннай гісторыі і спасціжэнні сутнасці тагачасных падзей германскай акупацыі Беларусі, прычым на аснове максімальнага выкарыстання першакрыніц. Толькі так можна будзе прыйсці да навуковых высноў, якія б стваралі адэкватную гістарычную рэчаіснасць карціну мінулага нашай краіны ў гады Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны.

У гэтым кантэксце беларускаму чытачу можа падацца важным і іншы нямецкамоўны матэрыял, які датычыцца Глыбоччыны, але застаецца пакуль невядомым для айчынных даследчыкаў. Хаця ў германскай гістарыяграфіі ён неаднаразова з'яўляўся ў друку¹⁴, аднак у айчыннай гістарычнай навуцы яго пакідалі па-за рамкамі даследаванняў¹⁵. Размова ідзе пра план ліквідацыі важнейшых гаспадарчых аб'ектаў і адміністрацыйных пабудоў у г. Глыбокае, які быў праведзены ў адпаведнасці з загадам камандуючага вермахтам у Беларусі падчас адступлення германскай арміі летам 1944 г.

Звернемся да вытрымкі з «календара разбурэнняў» камандуючага вермахтам у Беларусі і адразу адзначым, што ў ім (календары) згаданы 57 аб'ектаў г. Глыбокае, у большасці сваёй цагляных. Для іх разбурэння патрэбна было 400 кг узрыўчаткі. Апрача таго, усе гарадскія аб'екты пасля гэтага падлягалі спаленню агнём. Выканаўцам гэтага запланаванага разбурэння значылася 660-я палявая камендатура. Зазначым, што аб выкананні гэтага часткова сведчыць і справаздача камісара глыбоцкай акругі П. Гахмана, які скрупулёзна паведамляе аб разбурэнні практычна ўсіх важнейшых аб'ектаў

131

горада ў час эвакуацыі з яго цывільнай адміністрацыі.

Разам з гэтым матэрыялам дакумент утрымлівае і іншыя звесткі аб «гарадской гаспадарцы» ў гады германскай акупацыі, калі ў горадзе былі: фабрыка па вырабе падвод, завод па выпуску мыла, цэхі і майстэрні па вытворчасці канатаў, вярвак, абутку і інш., а таксама мармеладная фабрыка, 2 млыны (паравы і вадзяны), 7 дубільных майстэрняў, піларама, 2 малаказаводы, маслабойка, бойня, зернеэлеватар, механічная

майстэрня, друкарня, 3 збожжавыя склады і 2 зернятокі, хлебапякарні, завод безалкагольных на-піткаў, прадзільная і канатная вытворчасці, халадзільнік і інш¹⁶. Цікавыя звесткі можна знайсці ў гэтым матэрыяле і па гісторыі горада ў гады акупацыі, асабліва геаграфіі гарадскіх вуліц з наступнымі назвамі: Докшыцкая, Крапасная, Віленская, Азёрная, Мясная, Школьная, Міхайлаўская, Рынкавая, Апшечная, Дзісенская, Служачых, Светлая, Цагельная, Пешаходны шлях, Шпітальная, Царкоўная плошча і інш.

Такім чынам, нават адна крыніца з Федэральнага архіва ў Берліне, дакладна з фонду «Генеральнага камісара Беларусі ў Мінску», дала аўтару магчымасць звярнуцца да разгляду арыгінальнага нямецкамоўнага дакумента і правесці навуковы аналіз гэтых матэрыялаў з улікам яго папярэдняга вывучэння айчыннымі даследчыкамі. Прыведзены вышэй матэрыял з’яўляецца, на наш погляд, не толькі падставай для больш адэкватнага вывучэння гісторыі дзейнасці германскай цывільнай адміністрацыі ў гады Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі, але і пакуль нявыкарыстанай крыніцай для правядзення навуковага даследавання з улікам выяўленых новых аспектаў гісторыі акупацыі Глыбоцкага раёна: вядзення гаспадаркі, працы мясцовага насельніцтва, выканання ім абавязковых заданняў цывільнай адміністрацыі па пастаўках сельскагаспадарчай прадукцыі, прамысловых вырабаў і г. д. Як бачна, асэнсаванне гэтых пытанняў патрабуе ад беларускіх даследчыкаў пошуку новых шляхоў спасціжэння гістарычнага мінулага, прычым на аснове максімальнага выкарыстання арыгінальных нямецкамоўных першакрыніц.

¹ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 1-32.

² Gerlach, Christian. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944 / Christian Gerlach. Hamburg, 2000. С. 224.

³ Памяць. Гіст.-дакум. хроніка Глыбоцкага р-на / Беларус. Энцыкл.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск, 1995.

⁴ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 1-32.

⁵ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 75.

⁶ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 76.

⁷ Памяць. Гіст.-дакум. хроніка Глыбоцкага р-на / Беларус. Энцыкл.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск, 1995. С. 249.

⁸ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 87.

⁹ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 90.

¹⁰ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 90-91.

¹¹ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944. С. 91.

¹² Беларускія оstarбайтеры: историко-аналитическое исследование / Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев; Под ред Г. Д. Кнатько. Минск, 2001. С. 5.

¹³ Федэральны архіў Германіі (далей: ВА): ВА R 93/14. Taetigkeits-, Raeumungs- und Erfahrungsbericht des Gebietskommissars Glebokie v. 16. August 1944.

¹⁴ Lenhard, Hartmut. «Lebensraum im Osten». Deutsche in Belorussland 1941—44. Duesseldorf, 1991. С. 275.

¹⁵ Ленхард, Хартмут. «Жизненное пространство на Востоке». Немцы в Белоруссии. 1941—1944 / Хартмут Ленхард // Нёман. 1993. № 5. С. 119—160.

¹⁶ . Auszug aus einem Zerstoerungskalender des Wehrmachtbefehlshabers Weissruthenien mit den in der Stadt Glebokie zu vernichten den Betrieben und Einrichtungen, o. D. (Fruehjahr 1944), in: Mueller N. (Hrsg.). Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941—1944: Dokumente. Koeln, 1980. С. 380-385